

Verso

Irodalomtörténeti folyóirat

Verso
Irodalomtörténeti folyóirat
2022/2

Szakmai védnökök

Bartók István
Jankovits László
Nagy Imre

Szerkesztők

Bozsoki Petra
Kucserka Zsófia
Laczkó András
Milbacher Róbert
Pálffy Eszter
Pap Balázs
Szatmári Áron

Tördelőszerkesztő

Pap Balázs

Borítóterv

Simor Kamilla

ISSN 2630-8479

Felelős kiadó

a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Klasszikus Irodalomtörténeti
és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének vezetője
(7624 Pécs, Ifjúság útja 6.)

szerk@versofolyoirat.hu

TARTALOM

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

KUCSERKA ZSÓFIA

Lehet-e a nőknek humora?

Humorelméletek és a női testfelfogás viszonya a 19. századi magyar irodalomban 9

TÁRSALKODÓ

PAP BALÁZS

Változatok és változtatások

Sztárai Mihály 23. zsolttára 27

ETLINGER MIHÁLY

Nyomtatványok, kéziratok és másolói tipológia

A 16–17. századi magyar versek szöveggyűjteményéhez 37

KRITIKAI LAPOK

BARTÓK ISTVÁN

„Betű szerint való magyarság”: Férfias kezdeményezések a középkorban

(BARTÓK Zsófia Ágnes, *Egyházi férfiak magyar nyelvű szövegei: A Pray-kódextől az Érdy-kódexig*, Bp., Argumentum–ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoport, 2021 [Műhelytanulmányok, 7].) 47

FAJT ANITA

A hallgatás művészete

(ÖTVÖS Péter, *Az otthon elhagyása, félelem és reménység: „Elég nehéz, hogy egyedül vagyok”*, Bp.–Eger, Kossuth Kiadó–Eszterházy Károly Egyetem–MTA Könyvtár és Információs Központ, 2021 [Kulturális örökség].) 53

OWAIMER OLIVER

Húsz év múlva

(SZILÁGYI Márton, *Az íróvá válás mikrotörténete a 19. század első felében: Lisznyai Kálmán és az „irodalmi gépezet”*, Bp., Reciti, 2021 [Vitae, 3].) 65

HAVASRÉTI JÓZSEF

„Aranykor” és „kisiklás”: Klaniczay Tibor és a Rebakucs öröksége

(ÁCS Pál, SZÉKELY Júlia, *A reneszánsz reneszánsza: Beszélgetések Klaniczay Tiborról és a reneszánsz-kutatásról*, Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021 [Magyar Történelmi Emlékek: Értekezések].) 73

A tanulmányok összefoglalói / Abstracts 87

A lapszám szerzői 91

Etlinger Mihály

Nyomtatványok, kéziratok és másolói tipológia

A 16–17. századi magyar versek szöveghagyományához

Ha az összes korábbi szövegforrásunk fennmaradt volna, a filológia egzakt tudomány lehetne. A filológus szövegeket olvas, amelyekből következtetéseket igyekszik levonni. A tudományág egzaktsága feltételezné, hogy a vizsgált szövegek magukon túlmutató, leírható igazságokat hordoznak. Mégis: miért kérdőjeleződnek meg újra és újra kőbe vésettnek vélt korábbi irodalomtörténeti álláspontok?

A tudományág – itt elsősorban a régi magyar irodalom filológiájára gondolok – és az általa elért eredmények nemcsak a hiányzó források miatt nem lehet a végletekig meggyőző, hanem gyakran azért sem, mert fogalmi rendszerét esetenként (tudomány)történetileg kell értelmezni, és emiatt módszertana sem lehet hosszú távon érvényes. Az újonnan filológiának, úgy gondolom, az egyik legfontosabb öröksége és feladata, hogy a fogalmi kérdések tisztázása mellett a módszertani problémákat is vizsgálja. Ehhez viszont alá kell merülni a primer források óceánjába, és elvégezni mindazt a munkát, amelyet megtettek már a korábbi korok tudósai is, hogy meg tudjuk különböztetni a filológiai adatot a ráakódott irodalomtörténeti hagyománytól. Könnyen előfordul, hogy ilyenkor a későbbi korok kutatója hasonló következtetésre jut, mint elődje, ám a tisztánlátás végett elengedhetetlen a szakirodalom folyamatos kérdőre vonása. Ez a tudományos szkepszis ugyanarról a töről fakad, mint a filológus alapvető motivációja, azzal a különbséggel, hogy hozzáállásában a szekunder szöveg is hasonlóan vizsgálendő, mint a primer. A kettejük viszonyának feltérképezése elsősorban nem az irodalomtörténet tévedéseinek feltárása miatt kihagyhatatlan, hanem ez világíthat rá kutatási módszertanok érvényeire vagy adott esetben érvénytelenségeire. Fontosnak tartom kiemelni, hogy a szakirodalom korábbi félreértéseiért legalább annyira hálás vagyok, mint érvényes állításaiért; forrásaik vizsgálata közben lehetséges és inspiráló megfjtésekre világítottak rá. Szeretném, ha következtetésem hasonló mérlegre kerülhetnének, mert – ahogy ez kinéz – leginkább tévedések mentén lehet igazat állítani. Tanulmányomban a számomra legalapvetőbb filológiai fogalmakat (kéziratosság és nyomtatás) szeretném lecsupaszítani, majd csupán adatolható alapon újragondolni.

Pap Balázs korábban egy igencsak félreérthető jelenségre hívta fel a figyelmet.¹ A *Repertorium*² sorrendiséget állít fel a források között, amelyet nem a hordozók

¹ PAP Balázs, *Históriák és énekek*, Pécs, Pro Pannonia, 2014 (Pannónia könyvek), 60.

² FONT Zsuzsa, H. HUBERT Gabriella, HERNER János, HORVÁTH Iván, SZŐNYI Etelka, VADAI István, HORVÁTH Andor, *Répertoire de la poésie hongroise ancienne: A régi magyar vers leltára a kezdetektől 1600-ig*, <https://f-book.com/rpha/v7/index.php>.

datálása határoz meg, hanem a jellegük: első helyen a kéziratos előfordulások szerepelnek, a nyomtatott változatokat csak ezek után sorolja. Nem egyedi jelenség, a *Régi magyar költők tára* sorozat jegyzeteiben is felfigyelhetünk erre: a források úgy kapnak sorszámot, hogy a kéziratos változatok megelőzik a nyomtatottakat. Fontos leszögezni, hogy a versek törvényszerűen kéziratban keletkeznek, és ezek öröklődnek át (másolókon és szerkesztőkön keresztül) nyomtatásba. Az is kijelenthető, hogy a nyomtatványok szerkesztői *elsődlegesen* korábbi nyomtatványokból válogatnak, és kevés új szöveget közölnek. A rendelkezésünkre álló kéziratok nagy százaléka pedig nyomtatványt másol: autográfjal csak nagy ritkán találkozunk. A kizárólag kéziratosságba szorult műveket pedig elsősorban olyan atipikus szerzők jegyzik, mint Balassi Bálint vagy Bogáti Fazakas Miklós. Balassi „trendietlensége” okán maradhatott fenn csupán kéziratban, vagy *csak olyan* esetekben került nyomtatásba, ha gyülekezeti énekként használták műveit, hozzátéve vagy elvéve azokból.³ Bogáti zsoldtárai pedig a nonadorantizmusából fakadó historizáló fordításpoétikájának köszönhetően nem voltak alkalmasak a gyülekezeti éneklésre. *Psalterium*át leginkább szombatos környezetben másolták, ahol nyomda híján egy erősen zárt kéziratos hagyomány alakult ki.⁴

Az ilyen atipikus szerzők életművén kívüli korpuszokat vizsgálva tehát kimondható, hogy a nyomtatványok változatai állhatnak *még mindig* a legközelebb az autográfokhoz. Így nagyobb tanulságokat a kéziratosságról csak úgy tudunk levonni, ha tisztában vagyunk annak másodlagos jellegével. Tehát a különböző változatok összevetése a nyomtatványok variánsaival inkább tükrözik az adott másoló magatartását, semmint az autográfhoz való viszonyt.

Ezen a ponton, úgy érzem, félre kell tennünk egy időre a különböző szöveg-hordozók hierarchiájának vizsgálatát, mivel fontos, hogy tisztázzam a másolókkal kapcsolatos ismereteinket. A (nem csak kora újkori) másolási szokásokat és magatartásokat Stoll Béla tipológiája alapján szoktuk elképzelni.⁵ Rendszerének kontrollcsoportja Thordai János *Psalterium*ának *kéziratos* szöveghagyománya, amelynek részletes leírásával annak kritikai kiadásában találkozunk.⁶ Itt a következő kategóriákat állítja fel:⁷

3 PAP, *i. m.*, 64–65.

4 ETLINGER Mihály, SZATMÁRI Áron, *Unitárius Psalterium-fordítások = Magyar irodalomtörténet*, szerk. HORVÁTH Iván, BALÁZS Mihály, BARTÓK Zsófia Ágnes, MARGÓCSY István, Bp., Gépekönyv, 2020, <https://f-book.com/mi/index.php?kulcs=Szatm%C3%A1ri%20%C3%81ron&chapter=1003ETLIUNIT>.

5 STOLL Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban = Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2003³, 154–210, 183–184.

6 Az *unitáriusok költészete*, kiad. STOLL Béla, TARNÓCZ Márton, VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1967 (*Régi magyar költők tára*: XVII. század, 4), 580–599. A továbbiakban: RMKT XVII/4.

7 *Uo.*, 587.

I. Szándéktalan változtatások

1. A másoló mást olvas, mint ami előtte van:
 - a) hasonló betűk felcserélése
 - b) szó- és sorkihagyás
 - c) szó- és sorisméltés
2. A másoló azt olvassa, ami előtte van, de mást ír le:
 - a) pszichés eredetű betűváltoztatások
 - b) stílussajátságok megváltoztatása
 - c) változtatások a versritmuson

II. Szándékos változtatások

1. A másoló által okkal vagy ok nélkül hibásnak tartott helyek „javítása”
2. Elavult, a másoló előtt ismeretlen jelentésű szavak mással való helyettesítése vagy a sor átértelmezése
3. A stílus megváltoztatása

A másolási folyamatban bekövetkező eltérések mintha nem egyazon mélységű és fontosságú kategóriákba sorolódnának, néhol kérdésesnek vagy túlcizellálnak tűnnek. Nehezen tartom például pontosan meghatározhatónak a pszichés eredetű változtatásokat, emellett az I/2/b) kategória kísértetiesen hasonlít a II/3.-ra (stílussajátságok megváltoztatása vs. a stílus megváltoztatása), és sosem merészkednék az ezek közti különbségek egzakt meghatározására.

Ám nem csak az én szememet szúrta a rendszer néhány hiányossága. Pap Balázs vetette fel legutóbb az igényt, hogy bővítésre szorul a stoll-i tipológia.⁸ Úgy véli, a második, *szándékos* kategória egy aleggységgel nem számol, mégpedig azért, mert nem lehet a meglévőkhöz jó szívvel elhelyezni az unitárius hitelvek mentén átszerkesztett – változtatások tekintetében és mértékében szinte unikális – nyomtatott szövegváltozatokat. Ezen esetekben „világos szándék látszik arra, hogy [...] a vers semmiképp ne legyen olyan, amilyen volt. A változtatások nem valamiféle naiv szövegkritikai megfontolás vagy közérthetőségre törekvő népművelői akarat jegyében, hanem a változtatás direkt szándékával történnek”.⁹ Pap tehát (nagyon helyesen) a szándékos kategórián belül is különválasztja a *naiv* és a *direkt* változtatásokat, amelyek különbözőségeivel Stoll nem számol. Annak ellenére, hogy tipológiájának későbbi átdolgozásakor Stoll hivatkozta Batthyány Ferenc Balassi-átiratát,¹⁰ amely természetében erősen emlékeztet az unitárius szerkesztőktől ismert szövegalkotói hozzáállásra, amikor azok számukra problémás verset örökítenek tovább.

A stoll-i rendszer bővítését nem tudom elfogadni anélkül, hogy a már emlegetett problémái mentén közben ne szűkítenénk. Úgy értelmezem, hogy Stoll azért nem javasol alkategóriát az ilyen direkt és nagymértékű változáson átesett szövegváltozatoknak, mivel nem másolatként, hanem átíratként definiálja őket. Tehát természetüknél fogva nem illeszthetők be egy olyan rendszerbe, amely másolási szokásokat vizsgál, nem pedig átírókat. Azt gondolom, hártavékony a határ a

⁸ Lásd PAP Balázsnak a lapszámban található tanulmányát.

⁹ *Uo.*, 30–31.

¹⁰ STOLL, *i. m.*, 189.

két változattípus között, és Pap *naiv* és *direkt* jelzői lehetnek segítségünkre a különválasztásukban. Stoll megfogalmazásában: „Ha [...] a változtatások nagyobb arányúak, a szöveghűség iránti teljes közömbösséggel állunk szemben. A változtatások a szöveg *teljes* átdolgozásáig terjedhetnek.”¹¹ Míg Stoll a szövegkritika felől rendszerez, és számára a kritikai főszöveg összeállítása a legfontosabb, addig Pap a változatok egyenrangúsága felől közelíti a másolói hozzáállást. Ezért van, hogy Stoll az átiratot nem tekinti változatnak, Pap pedig mégis megpróbálja beilleszteni a rendszerbe. A két értelmezés közötti látszólagos ellentét pedig jószerivel abból is fakad, hogy míg Pap a nyomtatásból is hoz példákat, Stoll nem számol a szerkesztők által átformált szövegekkel, vagyis példái nyomán feltételezhető (holott ez explicit nem jelenik meg), hogy rendszerében csak a kéziratos másolást veszi górcső alá. Erről árulkodik Stoll Thordai zsoldárain végzett szövegkritikai munkája is. Regisztrálja, hogy Thordai minden valószínűség szerint részt vett a saját zsoldárait is nagy számban tartalmazó 1632. évi kolozsvári énekeskönyv szerkesztésében,¹² de szövegkritikai értéket nem tulajdonít a nyomtatványnak. Annak ellenére nem, hogy megeshet, az *ultima manus* kézjegyeire lelhetne bennük, és annak ellenére sem, hogy nem létezik korábbi forrása ezeknek a zsoldároknak. Főszövege alapjának a szövegkritikai szempontból legjobb teljes zsoldárkönyvet választja, *Bölöni Pálfi András zsoldáros könyvét*, de a nyomtatásban megjelent zsoldárokat is ebből a forrásból közli. Azt gondolom tehát, hogy a kéziratos ez esetben is indokolatlanul uralta le a nyomtatott változatot. A fentiek és a nyomtatványok tükrében tehát újra kell értelmeznünk Stoll gondolatmenetét.

Míg a szándéktalan változtatásokat jelölhetjük az elavult, de annál plasztikusabb *rontás* fogalmával, addig a szándékoltak a *javítás* felől értelmezhetők. A fent említett direkt változtatások viszont egyik kategóriába sem férnek bele. Az átirat ugyan tovább örökíti szövegeredetijének valamiféle mutációját, de stollai értelemben másolatnak nem tekinthető. Éppen ezért a (szövegkritika szempontjából értékelhető) rontás és javítás másolói fogalmak mellett meg kell jelennie a *másítás* kategóriájának is, amely az átiratot változatként kezeli. Miért is ne tenné, mikor közelebbi viszonya eredetijével letagadhatatlan.

Ahogy említettem, a stollai rendszer szűkítésre szorul. A szándéktalan változtatások csoportjának két alkategóriára bontása, úgy vélem, nem tartható. Csupán szövegkritikai szempontból nézve sem választhatók külön, mivel adatok csupán a másolatról árulkodnak, nem pedig a másolóról. Nem vonom kétségbe, hogy mindkét lehetőség előfordul egy szöveg másolásakor, viszont ha ezek a változtatások nem szándékosak, a filológus nem tud különbséget tenni köztük. Véleményem szerint a szándéktalan változtatások (*elírás/rontás*) esetében a szövegkritika feladata a különbségek rögzítése, és nem azok motivációinak vizsgálata.

A fenti két kategória azért sem tartható, mivel alkategóriái között átjárhatóság van. A szándéktalan változtatások véleményem szerint mindig mechanikus másolási hibák. A hasonló betűk felcserélése és a pszichés eredetű betűváltások kö-

¹¹ *Uo.* Kiemelés: E. M.

¹² RMKT XVII/4, 580.

zött például csak az a különbség, hogy a tévesztés az olvasás vagy a leírás során keletkezik, de a fogalmak mentén érvényes megállapításokat nehezen lehet tenni. Illetve csak abban az esetben lehet, ha ismerjük a változat *konkrét* forrását, amire, valljuk be, a 16–17. századi versanyagból nehezen hozható példa. Minden felállított stemma sajátossága, hogy elvileg bármikor kibővíthető általunk nem ismert szövegváltozatokkal, így a konkrét forrás csak feltételezés maradhat. És Stoll sem következetes: példái a pszichés változtatásokra¹³ véleményem szerint kényelmesen meglennének az I/1/a) fiókjában, és csupán ezekből kiindulva sorrendiség sem állapítható meg közöttük.

Az I/2/a) tehát szerintem nem szövegcritikai kategória, mivel törvénytörvényeszerűen interpretálja az akár csak mechanikus tévesztéseket is. Használatával nem kerülünk közelebb a változat objektív megítéléséhez: mintha csak a variáns eltéréseit rögzítenénk.

Hasonlóan billegőnek érzem az ezt követő I/2/b) kategóriát. Ugyanis az erre hozott példák szándéktalan stiláris változtatásnak vannak nyilvánítva, holott egyszerű mechanikus rontásnak is betudhatók, mint a betűk/szavak félreolvasása, elírása vagy felcserélése. Itt is az a helyzet áll elő, hogy a változat nem indokolja a stiláris megkülönböztetést, csak a stílusra érzékeny irodalomtörténész.¹⁴ Emellett a stílus megváltoztatása alkategóriaként megjelenik a szándékolt változtatások csoportjában is. De akkor mi különbözteti meg őket, ha nem tudjuk azonosítani a másoló motivációját? Sokat töprengtem és keresgéltem, hogy találjak ilyen példát szándéktalan módosításokra, ám a stíluskülönbségek terén sosem zárható ki a szándékosság.

Az I/2/c) kategória is kiigazításra szorul. Létezik persze olyan, hogy a másoló tollában marad egy-egy szótag, vagy több kerül egy verssorba, ezeket tarthatjuk szándéktalan változtatásnak, ám ezt lefedi a betű-, szó- vagy sortévesztés is. A metrumváltoztatásokról meglévő ismereteinket azonban tovább árnyalják Szatmári Áronnak a Bogáti-nótajelzések és -dallamok kapcsán nemrégiben tett, de érvényüket tekintve más korpuszokra is kiterjeszhető, nagyon fontos megállapításai. Megfigyelése szerint azok az esetek, amikor Bogáti zsolttárainak másolói változtatnak a versritmuson, a legtöbb esetben nem rontásoknak, hanem javításoknak (tehát szándékoltak) tekinthetők. Szatmári úgy látja, hogy ha a másoló nem ismeri a másolandó vers nótáját (vagy más okból nem akarja az adott nótát adni a versnek), kénytelen keresni egy hasonlót, és arra applikálni a szöveget. Máskor azért változtat következetesen a szótagszámon, mert az adott nótajelzés számára más metrumot hív elő.¹⁵ Egyáltalán nem ismeretlen jelenség, hogy a nótajelzés csereszabatos része

13 A kín és a halál lesik – Akin ez a halál esik; Hol ingyen sem félnek ott vesznek kell – Hol ingyen sem félnek, ott vesznek el. RMKT XVII/4, 588.

14 Például: Kiknek a nap és hold díszességek – Kiknek a nap és hold dicsőségek; Míg úgy meg nem rontja, hogy csak porát hagyja – Mígnem úgy megrontja, hogy csak porát hagyja. STOLL, *i. m.*, 185.

15 SZATMÁRI Áron, *Ünnep és história: Bogáti költészete történeti poétikai megközelítésben*, doktori disszertáció, Pécs, 2021, 138–175.

az énekeknek. Mivel csupán felhasználói funkciót lát el, nem kapcsolódik szorosan a szövegeredetihez, és még a pontosságra törekvő másolók esetében is gyakorta változik. Ez okozza a dallamkutatók nehézségeit is: míg sok nótajelzést ismerünk, változékonyságuk miatt dallamaikat már sokkal nehezebb kideríteni. Még akkor is, ha egymásra is hivatkoznak, és metrumban is megegyeznek. Miért van egyáltalán szükség arra, hogy ha a másoló nem ismeri forrásának dallamát, mindenképpen másikat keressen neki? A probléma megközelíthető a felhasználás/énekelhetőség felől is, de Szatmári meggyőző példákkal támasztja alá azt az álláspontot, hogy a dallamnak igen nagy szerepe van a másolás folyamatában is.¹⁶ Gondoljunk csak a nagy terjedelmű történelmi énekekre, amelyeket kizárt, hogy használatuk (olvasásuk) során végigénekeltek; a dallam inkább volt fontos a történet írójának és másolójának, hogy elkerülhessék az esetleges formai hibákat, de emellett persze a későbbi befogadó számára is mankót tud nyújtani. Tehát ha a másoló nem ismeri a forrásvers nótáját, keres egy másikat, amely vagy illeszkedik a vers metrumára, vagy csak kismértékben tér el attól. A két ritmus eltéréseinek mértéke ebből kifolyólag elsődlegesen nem azért kicsi (leginkább plusz-mínusz egy szótag), mert a szöveghűség az elsődleges szempont, hanem mert így kell a lehető legkevesebb kreatív munkát végezni a másolás alkalmával.

Szatmári – részben Bognár Péter nyomán¹⁷ – azt is vázolja, hogy a metrumról alkotott modern fogalmaink nem vetíthetők rá mindenestül a 16–17. századi magyar versritmusra. Például a verssorok tagolása és a cezúra sokkal inkább függték a (mára nagyrészt ismeretlen) dallamoktól, de az ezekkel kapcsolatos modern elvárásainkat mégis szeretjük ráolvasni régi verseinkre. Kifejezetten hálás vagyok, hogy erre példaként egyik korábbi munkámat hozza,¹⁸ amelyben tévesen jelöltem a hiányzó cezúrákat. Tettem mindezt azért, mert a szakirodalom felől közelítettem a vizsgált szöveghez, ám annak dallama nem indokolja, hogy cezúrákat feltételezzünk a versszöveg egésze alatt.

Más alapfeltevéssel, de Stoll is rögzíti a metrum változatformáló szerepét. Így fogalmaz: „A ritmus szuggeráló ereje igen nagy, olykor ennek hatására a másolók még az eredeti szótagszámot is elrontják. Eddig főleg az erősen variálódó szerelmi költésnél figyelhetjük meg azt a jelenséget, hogy a heterometrikus, különböző szótagszámú sorokból álló versszakok izometrikussá válnak.”¹⁹ Majd a cezúra változékonyságát is tárgyalja: „A másolók sok esetben kiigazítják az általuk hibásnak érzett sormetszetet is.”²⁰ Szeretném felhívni a figyelmet az utóbbi idézetben rejlő önellent-

16 Korábban Szigeti Csaba is felhívta erre a figyelmet: SZIGETI Csaba, *Vers és zene*, BUKSZ, 7(1995), 69–73.

17 BOGNÁR Péter, *A régi magyar vers formatörténete a 16. század végéig*, doktori disszertáció, Bp., 2012.

18 Bogáti Fazakas Miklós Jób-parafrázisának jegyzete: BOGÁTI Fazakas Miklós *História énekei és bibliai parafrázisai (Énekek éneke, mózesi diadalversek, Jób könyve) 1575–1598*, kiad. Ács Pál, ETLINGER Mihály, PAP Balázs, SZATMÁRI ÁRON, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, ZSUPÁN Edina, Bp., Balassi, 2018 (Régi magyar költők tára: XVI. századbeli magyar költők művei, új folyam, 13/A).

19 RMKT XVII/4, 589.

20 *Uo.*

mondásra: Stoll a szándékolatlan változtatások okozta metrikai problémákról ír, közben pedig mégiscsak szándékot feltételez (a másoló hibásnak vélt szöveget javít).

Ezekből kiindulva, csupán a szándéktalan változtatások alapján így látja: „Megismertük a másoló két típusát: a szöveghez tapadó, aggályosan, szóról szóra, olykor betűről betűre másolót, és az ezzel ellentétet, azt, aki tekintetével nagyobb szövegegységet fog át, és a szöveg leírásakor az értelemre és a ritmusra támaszkodik.”²¹ Ezzel nagyon nem is szeretnék vitatkozni, csupán finomítanám Szatmári észrevételei mentén: a szöveg ritmusa sokkal általánosabban van jelen a verses szövegek másolásának aktusánál, mint ahogy azt Stoll véli.

A szándékolt változtatások (jellegüknel fogva) sokkal látványosabbak, élesen leválasztják a variánst a szöveghagyományról, így kategóriái kevesebb magyarázatra is szorulnak. Stoll II/1. alatt a másoló által okkal vagy ok nélkül hibásnak tartott helyek „javítását” jelöli meg. A másik két alkategória (szavak értelmező cseréje, stílári változtatások), úgy gondolom, nem fontos, hogy külön megjelenjenek, mivel mindkét kategória a „javítás” szándékával hozható összefüggésbe, így nem mutatnak túl az 1. pontban foglaltakon.

Összességében azt gondolom, hogy a stollai tipológia alapjaiban még mindig időtálló. De azt is érzem, hogy épp példái szűkítették le optikáját. Ebben közrejátszhatott az a korábban elvégzett, iszonyatos mennyiségű és jellegében heterogén munka, amelyet megszerezni kívánt (József Attila verseinek, valamint Thordai János kiterjedt szöveghagyománnyal rendelkező *Psalterium*ának kritikai kiadása, illetve a szövegkritikai szempontból egyedi korpuszt feldolgozó RMKT XVII/4 kiadása), mivel az általa elemzett szöveghagyományok öröklődési és időbeli különbségeik miatt nehezen alkalmazhatók minden kétséget kizáróan egy közös, mikroszintű tipológiában. Rendszerének alapjait és Pap Balázs kiegészítését használva a következő érvényes kategóriákkal tudtam meghatározni a változások esetit:

I. *Másolói* szándék szerint:

1. Szándéktalan „rontások”: betű-, szó- és sorszinten
2. Szándékos „javítások”: értelem-, metrum- és stíluszinten

II. *Másítási* szándék szerint:

3. Átírások: direkt és nagymértékű változtatások bármilyen szinten

Rendszerező munkám során felmerült a kérdés: mennyiben szabja meg a másolási hibákat az, hogy milyen célból készül egy másolat, milyen funkciót lát el a későbbi használatban. Ha ugyanis magáncélra készül, sokkal nagyobb teret kaphatnak a „javítások”, mint ha egy konkrét mű kópiáját rendelik meg a másolótól. Nem is beszélve a Pap által felvázolt unitárius szerkesztők munkájáról, akiknek a gyülekezet elvárásait és az egyház hitelveit egyaránt szem előtt kellett tartaniuk. Törekvésem, hogy ezeket rendszerbe soroljam, hamar megbukott, ugyanakkor a használói funkció és a másolói attitűd egy ponton kimutathatóan találkozni látszik. A megren-

²¹ *Uo.*, 590.

delésre készült kéziratos másolatok esetében (már ha ezt elárulja magáról a forrás) olybá tűnik, hogy változtatásait leszűkíthetjük a szándéktalan „rontások” csoportjára. Fontos kiemelni, hogy kevés olyan forrás van, amely szeret a keletkezési körülményeiről mesélni, és még kevesebb, amelyről tudjuk, hogy kérésre készült. Egyes források esetében – mint a *Felvinczi-kódex* és a *Kövendi János-kódex* – viszont tudható, hogy a másoló nem a saját részére dolgozik. Mindkét kódex végén található egy-egy latin nyelvű epigramma, amelyet a másoló (mindkét esetben ugyanaz a személy: Felvinczi György) későbbi tulajdonosának címez. A két másolat törekszik a pontosságra, kizárólag a fent ismertetett „rontásokkal” találkozhatunk. Logikus tehát feltételezni, hogy a nem saját használatra készülő másolatok pontosságra törekednek, nem céljuk „javítani” vagy átírni a megrendelt művet.

A hosszabb kitérő után visszatérek a nyomtatott és kéziratos források berögzült szövegkritikai hierarchiájára. Osztom Pap Balázs elképzelését arról, hogy a nyomtatványok a históriás énekek esetében pontosabb változatnak minősülnek, mint a stemmán a lehetséges autográfától messzebb eső kéziratok. Ugyanez figyelhető meg a gyülekezeti énekek esetében is. Kéziratos énekeskönyveink mindegyike nyomtatványt másol, illetve az egyetlen olyan forrás, amelyikről bizonyosan állíthatjuk, hogy előmunkálata volt egy nyomtatott énekeskönyvnek, a *Toroczkai-graduál*, mára elveszett. Persze nyomtatott forrás és nyomtatott forrás közti szövegkritikai különbségeket sem szabad figyelmen kívül hagyni, ezek regisztrálása és jellemzése megkerülhetetlen filológusi feladat.